

ERCÜMEND KURAN
(Ankara)

TANZİMAT DEVRİ OSMANLI AYDINI HAYRULLAH EFENDİ
(1820—1866)'NİN *YOLCULUK KİTABI* ADLI ESERİ

Osmanlı Türklerinin Batılılaşması hakkında zamanında yazılmış fikir eserleri oldukça azdır. İbrahim Müteferrika'nın 1732 yılında basılmış olan *Usul ül-hikem fi nizâm il-umem* başlıklı risalesi yanında Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Ahmed Resmî, Ahmed Azmi, Mahmud Raif, Moralı Seyyid Ali, Ebubekir Ratib, Abdurrahim Muhib Efendilerin sefaretnameleri, III. Sultan Selim'e sunulan lâyihalar, Mustafa Sami Efendi'nin 1840'da yayınlanmış olan *Avrupa risalesi* ve Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın *Müntehabat-ı âsar'ı* arasında bulunan lâyihaları, 1860'larda ortaya çıkan Yeni Osmanlılar cereyanından önce, Türkiye'de Batılılaşma konusunda telif olunan eserlerin hemen hemen tamamını teşkil eder. Bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika dışında, Batı dünyasını gerçekten anlayan, yabancı dil bilmediği halde müşahade kabiliyeti ve düşünce kudreti gösteren Mehmed Sadık Rifat Paşa'dır. Nitekim Mustafa Reşid Paşa'nın 1839'da başlattığı Tanzimat hareketi »Rifat Paşa merhumun Viyana'da ibtidaki sefaretinde Avrupa'nın ahvaline dair yazdığı risaledir« başlıklı lâyihasında ileri sürülen fikirlerden ilham almış olmalıdır. Bununla beraber, Mısırlı Rifaa at-Tahtavî'nin *Tahlis ül-ibriz fi talhis Baris* (Kahire, 1834) adlı seyahatnamesi gibi, Batı âlemini teferruatlı tarzda anlatan bir eser Türkiye'de 1860 yıllarına kadar kaleme alınmamıştır.¹ Tahtavî'ninkine benzer bi eser Hayrullah Efendi'nin *Yolculuk kitabı* olup 1865 sıralarında yazılmıştır.

Hayrullah Efendi tanınmış bir ulema ailesine mensuptur. 1820 yılına doğru İstanbul'da doğmuş, babası Abdülhak Molla'nın mesleğini takib ederek medrese tahsili görmüştür. Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydolanmış ve 1844'de buradan mezun olmuştur. Çeşitli idari vazir-

¹ Bu seyahatnamenin Arapçadan Türkçeye yapılan tercümesi Kahire'de 1839'da basılmıştır.

felerde bulunan ve 1851'de Encümen-i Daniş ikinci reisliğine getirilen Hayrullah Efendi Osmanlı Maarif teşkilâtının kurucularındandır. Sefaretle gittiği Tahran'da 1866 yılı başlarında ölmüştür.² Hayrullah Efendi'nin değişik sahalarda ilmi eserleri ve tercümeleleri vardır. 15 ciltlik *Devlet-i âliye-i osmaniye tarihi* Batı kaynaklarından faydalanmış olunması itibariyle kayda değer.

Yolculuk kitabı, müellifin 1862 ve 1864 yıllarında Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde gördüklerini ve Batı dünyasının üzerinde bıraktığı intibaları ihtiva eder. Tedavi maksadıyla yapılan bu seyahatlerin ilkinde müellif İstanbul'dan Viyana'ya, ikincisindeyse Viyana yoluyla Paris'e gidip gelmiştir. Ancak, Hayrullah Efendi eserinde, Avrupa'ya seyahat edecek Osmanlılara rehber olmak üzere, görmediği ülke ve şehirler hakkında da bilgi vermiş, sonuna da bir Bursa seyahatnamesi eklemiştir. Bizzat ziyaret etmediği yerlere dair olan bilgileri umumiyetle Fransızca seyahat kılavuzlarından almıştır. Eserin tek nüshası Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüphanesinde Hayrullah Efendi'nin oğlu şair Abdülhak Hamid Tarhan kitapları arasında yazma halinde bulunmaktadır. 408 sahifelik eserin ilk üç sahifesi eksiktir. Eser 385. sahifeye kadar Avrupa seyahatlerine, 386.—395. sahifeler arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın mukayesesine ve bazı mütalâalara, 395.—408. sahifeler arasında ise Bursa seyahatine ve şehrin tasvirine ayrılmıştır. Metin üzerinde müellifin elyazısıyla düzeltmeler ve eklemeler yapılmıştır.

Hayrullah Efendi'nin *Yolculuk kitabı* Türk ilim çevresinde 1931'den beri biliniyordu. Gerçekten Dr. A. Süheyl (Ünver) İstanbul'da o yıl yayınlanan *Tabip Hayrullah Efendi ve Mekalât-i Tıbbiye, 1820—1869* başlıklı bir kitapçıkta söz konusu seyahatnameden bahsetmiş ve eserin Paris hastahaneleri, Fransız tababeti ve ilim cemiyetlerini anlatan kısımlarını aynen nakletmiştir.³ İsmail Hami Danişmend'in yayınladığı *Türklük* dergisinin 1 Mayıs 1939 tarihli 2. sayısında »Hamid'in babası Hayrullah Efendinin Piyesi« başlığı altında, *Yolculuk kitabı*'nda metni verilen Rotomago alı tiyatro oyunu iktibas olunmuştur.⁴ Aynı derginin Kasım 1939 tarihli 8. sayısında »Encümen-i Daniş Reisinin Maarif Islâhına ait Lâyihası« başlığıyla, *Yolculuk kitabı*'nda naklen Paris'de çocukların eğitiminden bahsedilen kısım yayınlanmıştır.⁵ İsmail Hami Danişmend *Cumhuriyet* gazetesinin 1 Temmuz 1941 tarihli

² Hayatı için bk. E. Kuran, »Khayr Allah Efendi«. *Encyclopaedia of Islam*, Yeni baskı, c. IV (1978), s. 1153.

³ Dr. A. Süheyl, *Tabip Hayrullah Efendi ve Mekalât-i Tıbbiye, 1820—1869*, İstanbul, 1931, s. 2 n. 1. *Yolculuk kitabı*, s. 247, 251—253, 260—261'den naklen.

⁴ »Hamid'in babası Hayrullah Efendinin Piyesi« *Türklük*, sayı 2 (1 Mayıs

1939), s. 109—122. *Yolculuk kitabı*, s. 304—330'dan naklen.

⁵ »Encümen-i Daniş Reisinin Maarif Islâhına ait Lâyihası«, *Türklük*, sayı 8 (Kasım 1939), s. 102—104. *Yolculuk kitabı*, s. 254—260'dan naklen.

nüshasında da »Hayrullah Efendinin Bursa seyahatnamesi« başlıklı bir makalede *Yolculuk kitabı* hakkında bilgi vermiş, fakat eserde 14 sahife tutan Bursa şehri tasvirine geçmemiştir. Nihayet Gündüz Akıncı *Abdülhak Hâmit Tarhan, Hayatı, Eserleri ve San'atı* başlıklı doktora tezinde *Yolculuk kitabı*'ndan gerektiği nisbette faydalanmıştır.⁶ Bununla beraber, Hayrullah Efendi'nin söz konusu eseri henüz yeteri derecede incelenmiş ve değerlendirilmiş değildir. O kadar ki, müellifin Avrupa'ya yaptığı seyahatlerin sayısı bile yanlış tesbit edilmiştir. Gerçekten, Ünver Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya üç defa gittiğini yazmış,⁷ Danişmend be bu hatayı tekrarlamıştır.⁸ Aslında Hayrullah Efendi Avrupa'ya iki defa seyahat etmiştir.

Yolculuk kitabı müellifin şahsiyeti, mizacı ve siyasi görüşleri hakkında ilgi çekici bilgi ihtiva etmektedir. Buna göre, Hayrullah Efendi cömert, keyif ehli, ilmi tecessüs sahibi ve açık fikirli bir zattır. Avrupa'da en pahalı otellerde kalmıştır. Paris'de önce şehrin kibar semti olan Champs-Elysées'de beş yatak odalı mükellef bir konak kiralamışsa da, az sonra aynı semtte daha mütevazı bir daireye taşınmıştır.⁹

Hayrullah Efendi'nin boğazına düşkün olduğu da anlaşılıyor. Hususiyle dondurmaya çok sevdiği, Avrupa'da mevcut dondurma çeşitlerini uzun uzun tafif edişinden belli olmaktadır. Hayrullah Efendi Paris'de yaşadığı hayattan pek hoşlanmış olmalıdır ki, eserinde şu beyitleri yazmıştır: »Cihanın her nevi ahvalini tâdad kabildir Fakat bu Parisin medh ü senasin yâd müşkildir.«¹⁰

Yolculuk kitabı Hayrullah Efendi'nin ilim ve san'ata karşı duyduğu derin ilgiyi açıkca ortaya koymaktadır. Mücellif müze, hayvanat ve nebatat bahçeleri, rasathane ve akademi gibi müesseseleri ziyaret ederek müşahadelerini kitabında tafsilâtiyle anlatmıştır. Paris'de davetli olarak gittiği bir ilim cemiyetinde kütüphane katalogunu incelerken kendi eserlerinin adlarını görünce memnuniyetini »Cenab-ı hakka şükürler olsun benim dahi eser-i hâme-i âcizanem ola kitablardan bazıları Fransa akademilerine gitmiş nâm-i âcizanem defter-i müellifine kayd olduğu görülmüştür« cümlesiyle açıklamıştır.¹¹

Hayrullah Efendi ilmiye sınıfından yetiştiği halde müteassıp değil di. Avrupa'da kadınların sahib oldukları hakları yadırgamamış, aksine bu durumu şu tasvib edici ifadeyle belirtmiştir: »Fransada kadınlar muharebeden maada her şeylerde zükûrun mazhar olduğu imtiyazata

⁶ Bk. Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, Ankara, 1954, s. 6, 12, 50–51.

⁷ Süheyl, *ayn. esr.*, s. 2.

⁸ İsmail Hami Danişmend, »Hayrullah Efendinin Bursa seyahatnamesi«, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1941.

⁹ Hayrullah Efendi, *Yolculuk kitabı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Abdülhak Hamid Tarhan kitapları arasında mahfuz yazma, s. 202–203.

¹⁰ *Ayn. esr.*, s. 196.

¹¹ *Ayn. esr.*, s. 260.

müşterek olurur öyle karılara nakısat ül-akıldır denilerek muamele-i tahkiriye ile nazardan ve hukukdan sâkit olmazlar lâkin onlar dahi zükûr misillû okurlar yazarlar.«¹²

Yolculuk kitabı'nda Tuna boyu ve civarında sıralanan kasabalar hakkında değerli bilgilere rastlanmaktadır. Hayrullah Efendi Avrupa'ya gidiş gelişlerinde Tuna nehri üzerinden gemiyle seyahat etmiş olduğundan gördüklerini ve gerektiğinde tenkitlerini samimiyetle yazmıştır. Meselâ o Mecidiye kasabasını şöyle tarif etmektedir: »Mecidiye otuzbin kadar nüfusu mütemil bir tatarlık olub haneleri taraf-ı mirden beşer yüz guruşa inşa olunmuş ise de hane olduğu söylenmeyince bilinmeyüb bir takım toprak kümeleri zannolunur . . . bir kasaba-i cedidenin böyle gayr-i muntazam suretde bina olunmasına taaccüb olunmuşdur.«¹³

15 Haziran 1862'de Osmanlı idaresine isyan eden Sırpların Belgrad kalesine saldırmaları ve muhafız Âşir Paşa'nın onları topa tutmasından az bir müddet sonra şehrin önünden vapurla geçen Hayrullah Efendi müşahadelerini şu şekilde kaleme almıştır: »Belgrad kalesi Tuna ve Sava nam iki büyük nehrin birleştiği köşede vâkidir yani Belgradın bir cebhesi Tuna diğer tarafı Sava nehri karşısı Zemon dedikleri Zemlin şehridir ki bunun dahi bir ciheti Tuna diğer tarafı Sava nehridir Belgradın . . . varoşları Sava ile Tuna kenarlarına tesadüf etmişdir ancak mâmur tarafı Sava nehri kenarındadır kalenin haricinde olan müsülman mahallâtı Tuna tarafına yakındır bu şehre Sırb lisanınca Beograd derler ki Ak şehir demekdir Macar lisanında Alba Julya denir nüfus-i mevcudesi otuzbinden ziyade olub müteaddid hotelleri ile nehir kenarında bir muntazam restorani ve Sırb lisanı üzere gazetesi ve matbaası vardır Sırb beği hâric-i kalede Sava nehri tarafında olan varoşda ikamet eder mutasarrıf paşa kalede bulunur rivayet olduğuna göre muslûmanlar ile Sirblular arasında zühur eden bir münâzaadan dolayı bir iki katil vâki oldukda müslûmanlar evlâd ü ayâlini kapub kaleye kaçmışlar Sirblular tarafından dahi bunlar takib olunmak bahanesiyle kaleye hücum gösterilmiş ve cemiyetlerinin dağıdılması ifade olunmuş ise de isaga edilmeyüb kalenin teshiri hususu gibi karşı harekete cesaret olunmağla kaleden dahi bunların hücumuna tob ile mukabele olunarak maslahat kesb-i cesamet ve ehemmiyet edüb Belgrad kalesi bir muhasara-i resmiye halini ahz etmiş olmağla kaleden dört saat mikdarı toblar ile mukavemet edilmiş bu esnada bir çok hane ve mesâcid harab ve viran olmuş imiş bizim geçtiğimiz zamanda müslûman mahallesinde olan haneler yanmış minarelerin külâhları uçmuş halde idi ahalisi ise mal ve emlâkini terk ederek servet ve sâ mânları böyle bir hâdise-i fâcia ile mübeddel-i fakr ü zaruret olub üftan ü hizan Vidine muhaceret etmişler idi.«¹⁴

¹² *Ayn. esr.*, s. 259.

¹³ *Ayn. esr.*, s. 22-23.

¹⁴ *Ayn. esr.*, s. 40-41.

Hayrullah Efendi *Yolculuk kitabı*'nda Avrupa ülkeleri ve şehirlerini de dikkatli bir müşahid olarak tasvir etmiş, Batı içtimai, iktisadi ve kültürel müesseselerini, ahalinin yaşayış tarzını tatlı bir uslûpla anlatmıştır. Onun ilgisini hususiyle çeken Osmanlı memleketlerindeki farklı eşya ve âdetlerdir. Avrupalıların ev döşemeleri, aile ve toplum hayatları, muaşeret usûlleri eserde epeyce xer tutmaktadır.

Müellif Batı'da gördüklerine hayran kalmıştır. Bu hususu isbatlayan bir örnek olarak, *Yolculuk kitabı*'nda Peşte tren istasyonunu tasvir eden kısmı aynen nakletmek yeterlidir: »Gece saat beşbuçukda Peşte şehrinin demiryol menzilhaneğine muvasalat olundukda mahall-i mezkûrda gazların aydınlığı ve arabaların gürültüsünden binanın heyet-i cesametine nazar etdim idi bizim lokomotifin taşıyub çektiği otuz kadar arabaların kâffesini içine aldığı misillü bir kaç takım arabaları dahi öylece istiab eder vüsatda olduğundan ve ben İstanbulda okadar büyük bina görmediğimden birden bire hayret gelmiş idi . . . istasyonun restoranına gidüb bakdım ki nice yüzlerce eşhas-ı zükûr ve inas takım takım oturub yemek yemekle meşguller idi saatime bakdım yediye gelmiş olmağla o zaman Avrupada gecelerin ihya olunduğunu anladım zira o saatde bizim İstanbulumuzda umûmen ahali birinci uykuyu bitirüb ikinci uykuya varmışlar idi« (15).

Hayrullah Efendi'nin Batı hayranlığı Avrupa ve Osmanlı toplumlarını mukayese ettiği hallerde daha açıklıkla belirlemektedir. Osmanlı — Avusturya sınırında bulunan Baziasch kasabasına varınca şu müşahedeyi yapmıştır: »Burası ve gerek ilk hudud olan Orsova kasabasına geldiği mizde hükûmeti muntazam bir ülkeye girdiğimiz bazı nizamattan anlaşıl-mışdır nizamat-ı mezkûre dahi hanelerin taşdan olarak beyaz boyalı olması ve sokaklarda köpekler olmamak ve münasib mahallerde kandiller ikad olunmak gibi şeyler idi ki bunların daha mükemmel ve muntazame içerülerde görülmüşdür«.¹⁵ *Yolculuk kitabı*'ndan buna benzer pek çok misaller verilebilir.

Hayrullah Efendi Tanzimat taraftarı bir Osmanlı aydınıdır. Mustafa Reşid Paşa'nın başlattığı ve Âli Paşa'nın devam ettirdiği Batı tarzında islâhatı samimiyetle desteklediği, eserinin çeşitli yerlerinde kaydedilmiştir. *Yolculuk kitabı*'nın 386. — 395. sahifeleri arasında bulunan »Müellif-i kitabın Avrupa memâliki ile kendü beldesinin tatbikında dair efkârı beyanındadır« başlıklı bölümünde de Tanzimat islâhatının başarılı olduğu belirtilmiştir. Müellif Osmanlı devletinin geleceği hakkında iyimserdir ve iyimserliğine mesned olarak da, 1863 yılında Bursa valiliğine tayin edilen Ahmed Vefik Paşa'nın bu şehirde giriştiği imar hareketlerini göstermektedir (17).

Bununla beraber, Hayrullah Efendi Tanzimatçıların Osmanlılık siyasetinin isabetinden emin bulunmamaktadır. Gayrimüslim Osmanlıların

¹⁵ *Ayn. esr.*, s. 50—51.

¹⁶ *Ayn. esr.*, s. 39.

¹⁷ *Ayn. esr.*, s. 395—408.

devlet sadakatlerine güvenememekte, Viyana'yı ziyaretinde oradaki Osmanlı sefiri Kalimaki Bey'in »müslümanları mülâkâta kabul etmediğini haber verdiklerinden sefarethaneye gitmedim onun tarafından dahi istifsar vâki olmadı« diye yazarak bu hususta endişesini ortaya koymaktadır.¹⁸ Ayrıca Paris sefreti memurlarından Agob Efendi'nin Hıristiyan tebaanın Osmanlı idaresinden kurtarılması için faaliyet gösterdiğini eserinde »Vaka-i acibe« başlığı altında zikretmektedir.¹⁹

Hayrullah Efendi *Yolculuk kitabı*'nda hislerini bazan lirik bir ifadeyle açıklamış ve şairane denebilecek tasvirler yapmıştır. Deniz yoluyla İstanbul'dan ayrılırken duygularını şu sözlerle belirtmiştir: »Vapur dahi akşamüstü demir alub yavaş yavaş hareket etmeğe başlayub Marmara denizi gece mürur olunmak kaidedir binaenaleyh İstanbul limanından vapur kalkub Sarayburnunu dolaşub giderken eğer İstanbul kendü vatani ise vatandan ve müteallikatdan müfarekat kederi ile beraber azimet nedameti yekdiğere karışdığı zamanlarda vapur dahi yolunu alub Yedikule Baruthane açıklarına vardıkda bir taraftan günün gurub etmesi ve ortalığın kararması İstanbulun gözden nihan olur dereceye gelmesi fakat minarelerin ruyet olunduğu vakitlerde bir taraftan dahi vapur yol alub gözlere çarpan yeni şeylerin mütalâasıyla keder ve nedamet maddesi refte refte zâil olub İstanbul gözden gaib oldukça rahat ve huzur ile yeni şeylerin görülmesi hevesi gelmeğe başlar.«²⁰ Görülüyor ki Hayrullah Efendi bu tasvirle Romantizm'i Türk edebiyatına Namık Kemal'den önce getirmiş bir edip olarak da kabul edilebilir.

Türk Yenileşme tarihi bakımından *Yolculuk kitabı*'nın değerli bir eser olduğu yukarıdaki açıklamaların ışığında anlaşılmış olmalıdır. Bu itibarla eserin müellif tarafından bizzat görülen yerlerin tasvirini ihtiva eden kısımları bir an önce yayınlanarak ilim âleminin istifadesine sunulmalıdır.

R é s u m é

LE LIVRE DE VOYAGE DE KHAYR ALLAH EFENDI (1820—1866),
INTELLECTUEL OTTOMAN DE L'EPOQUE DU TANZIMAT

Khayr Allah Efendi, médecin et administrateur appartenant à une famille célèbre des *ulema* qui avait fourni à l'Empire ottoman plusieurs *cheikh al-etibba*, avait effectué deux voyages en Europe afin de soigner ses malades. L'itinéraire du premier voyage, en 1862, avait abouti à Vienne, tandis que le second voyage, en 1864, fut prolongé jusqu'à Paris. Le récit de ces voyages est raconté par l'au-

¹⁸ *Ayn. esr.*, s. 58.

¹⁹ *Ayn. esr.*, s. 250.

²⁰ *Ayn. esr.*, s. 81.

teur dans une oeuvre restée sous forme de manuscrit dont l'unique exemplaire se trouve à la Bibliothèque de la Faculté de Langue, d'Histoire et Géographie de l'Université d'Ankara, L'oeuvre n'était pas inconnue des savants turcs qui ne manquèrent pas de l'utiliser dans quelques recherches, mais elle n'a jamais été étudiée dans l'ensemble et appréciée à sa juste valeur.

Le manuscrit, dénommé *Yolculuk Kitabı* par l'auteur, contient 408 pages. Les trois premières pages du manuscrit manquent. Le récit de voyage en Europe se termine à la page 385. Des commentaires à caractère comparatif entre l'Europe et l'Empire ottoman (pp. 386–395) et la description de Brousse (pp. 395–408) sont mis en annexes.

L'oeuvre est riche d'anecdotes faisant ressortir les traits caractéristiques de l'auteur. Il est curieux des choses de l'Occident et ne cache pas son admiration pour la civilisation européenne. Khayr Allah Efendi est le prototype d'intellectuel ottoman, partisan sincère du Tanzimat ébauché par Mustapha Rechid Pacha en 1839. Il est en faveur de la modernisation des institutions ottomanes à l'image de l'Europe. Il observe que les femmes occidentales possèdent des droits presque égaux à ceux des hommes et semble souhaiter l'introduction de ces droits dans son pays. Bien qu'il critique les conditions prévalant dans l'Empire ottoman, il est plein d'espoir pour l'avenir.

Le Livre de Voyage de Khayr Allah Efendi est digne de l'attention des spécialistes des Etudes balkaniques en tant qu'il renferme la description des villes situées sur le Danube. Celle de Belgrade, vue de l'extérieur, peu après l'insurrection serbe du 15 juin 1862, doit être mentionnée en particulier.

R e z i m e

KNJIGA PUTOVANJA KHAYR ALLAH EFENDIJE (1820–1866),
OSMANSKOG INTELEKTUALCA IZ VREMENA TANZIMATA

Khayr Allah Efendi, liječnik i državni činovnik, pripadnik poznate ulemanske porodice koja je Osmanskom Carstvu dala više *cheikh al-etibba*, obavio je dva putovanja u Evropu da bi liječio svoje bolesnike. Pravac prvog putovanja, 1862. godine, završavao se u Beču, dok je drugo putovanje, 1864. godine, bilo produženo do Pariza. Opis ovih putovanja autor je iznio u jednom djelu koje je ostalo u formi manuskripta čiji se jedini primjerak nalazi u biblioteci Fakulteta za jezik, istoriju i geografiju Ankarskog univerziteta. Djelo nije ostalo nepoznato turskim naučnicima koji nisu propusiti priliku da se njim posluže u nekoliko studija, ali ono još uvijek nije u cjelosti izučeno niti je data njegova stvarna vrijednost.

Rukopis kojeg je autor nazvao *Yolculuk Kitabi* sadrži 408 stranica. Prve tri stranice rukopisa nedostaju. Opis putovanja u Evropu se završava na 385. stranici. Komentari komparativnog karaktera, između Evrope i Osmanskog Carstva (pp. 386–395), i opis Bruse (pp. 395–408) dati su u dodatku.

Djelo je bogato anegdotama koje ističu karakterne crte autora. On se zanima za mnoge stvari na Zapadu i ne prikriva svoje divljenje za evropsku civilizaciju. Khayr Allah Efendi je tipičan primjer osmanskog intelektualca i iskreni pristalica Tanzimata kojeg je započeo Mustapha Rechid Pacha 1839. godine. On se zalaže za modernizaciju osmanskih institucija po evropskom uzoru. On opaža da žene na Zapadu imaju gotovo ista prava kao i muškarci i, čini se, želi uvođenje tih prava i u svojoj zemlji. Premda on kritikuje uslove koji prevladavaju u Osmanskom Carstvu, on je pun nade u budućnost.

Knjiga putovanja Khayr Allah Efendije zaslužuje pažnju specijalista za balkanološka istraživanja, utoliko što sadrži i opise mjesta lociranih na Dunavu. Opis Beograda, gledanog izvana, pred srpski ustanak od 15. juna 1862. godine, mora biti posebno spomenut.